

Павло ТКАЧУК

*ад'юнкта кафедри гуманітарних наук
Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2601-2742>
e-mail: tkachuk90@ukr.net*

САМВИДАВНА ПЕРІОДИКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ 80-х – ПОЧАТКУ 90-х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ

Проаналізовано зміст самвидавної («неформальної») періодики періоду перебудови, гласності, демократизації у СРСР (кінець 80-х – початок 90-х років XX ст.), зокрема акцентовано увагу на її значному джерельному потенціалі при дослідженні комплексу проблем військово-політичної історії Української РСР. Визначено особливості самвидаву як історичного джерела, вказано на специфіку появи «неформальних» часописів, встановлено географію їх поширення, ретроспективно проаналізовано висвітлення військово-політичних процесів в УРСР українськими «неформальними» виданнями. Відзначено, що самвидав – унікальне явище в новітній історії України, одне з визначальних джерел при дослідженні тогочасних суспільно-політичних процесів та військової історії, а поява цієї преси пов'язана з діяльністю «неформальних» громадсько-політичних організацій, які сприяли її поширенню. Наголошено, що в умовах відсутності доступу до офіційних засобів масової інформації, опозиційні до Комуністичної партії України громадсько-політичні організації використовували «неформальну» пресу як один з основних засобів комунікації з населенням республіки з метою розвінчання міфів влади у сфері національної історії, культури, політики минулого та сучасності. Зазначено, що тематична спрямованість видань коригувалася метою діяльності «неформальних» товариств, якісним складом редколегій видань, гостротою політичного моменту. Зроблено висновок, що в період наростання конфронтації національно-демократичних сил із КПУ значну увагу самвидав приділяв військово-політичній тематиці, зокрема дискредитації комуністичної ідеології, практичної діяльності КПУ, обґрунтовував невідворотність процесу відновлення української державності та національних збройних сил.

Ключові слова: самвидав, Українська РСР, «неформали», перебудова, військово-політична історія України.

На зламі 80–90-х років XX ст., на прикінцевому етапі перебудови, політики гласності, демократизації в Союзі Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), зважаючи на цензуру й контроль Комуністичної партії України (КПУ) та репресивно-каральних органів над усіма сферами суспільно-політичного життя, у республіці

значного поширення набула самвидавна («неформальна») періодика, насамперед політичного спрямування. На жаль, учені, які досліджують особливості політичного та соціокультурного життя на українських землях зазначеного періоду, надзвичайно мало уваги приділяють цьому комплексу джерел, хоча самвидавна періодика завдяки яскраво вираженій опозиційності незамінна при висвітленні тогочасних військово-політичних процесів.

У сучасній українській історіографії немає спеціального комплексного наукового дослідження, яке присвячувалося би джерелознавчому потенціалу самвидавної періодики України в останні роки існування СРСР. В узагальнювальних наукових працях¹, окремих розвідках² українські вчені здебільш обмежуються самим фактом її існування без глибокого аналізу тематичної спрямованості й особливостей поширення на республіканському/регіональному рівні. Із цього приводу Олександр Спанатій справедливо відзначав, що «український самвидав досі є недостатньо вивченим», а «окремі праці дослідників не дають загального уявлення про розвиток і еволюцію цього явища»³. Джерельна основа статті – матеріали самвидаву, присвячені військово-політичній історії України кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст.

Мета статті – визначити джерелознавчий потенціал українського самвидаву, схарактеризувати особливості появи «неформальних» часописів, встановити географію їх поширення, ретроспективно проаналізувати висвітлення військово-політичних процесів в Українській РСР українськими «неформальними» виданнями. Методологія дослідження комплексу проблем, пов'язаних із появою та стрімким поширенням в Українській РСР самвидавної періодики (1987–1991) детермінована загальнонауковими (компаративний, діалектичний, структурно-функційний та ін.) і спеціально історичними (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний та ін.) методами. Підготовка розвідки видається неможливою без використання принципів історизму, послідовності, наукового плюралізму, об'єктивності, системності та всебічності. Наукова новизна полягає у постановці проблеми, яка раніше не була предметом спеціального наукового дослідження: у статті розглянуто питання особливостей створення та поширення самвидаву в Українській РСР, проаналізовано висвітлення на їх сторінках військово-політичних процесів у республіці в останні роки існування СРСР.

¹ Бойко О. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: монографія. Київ: ІПіЕНД, 2002. 306 с.; Гарань О. Від створення Руху до багатопартійності. Київ: Вид-во Т-ва «Знання України», 1992. 48 с.; Литвин В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. Київ: Абрис, 1994. 496 с.; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. 720 с.; Муравський О. Західні землі України: шлях до незалежності. Львів, 2011. 268 с.

² Апальков М., Муравський О. Військово-політичні аспекти діяльності Львівської обласної ради (1990–1991). *Військово-науковий вісник*. 2019. Вип. 32. С. 33–42; Chura V. National Revival in the Pre-Carpathians at the turn of the 80^s – 90^s of the XX century in the Light of the Communist Press Vision. *Схід. Серія: Історія*. 2013. Вип. 6 (126). С. 259–264; Муравський О. Вибори 1989 р. до Верховної ради СРСР: специфіка Львівщини. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Вип. 21. С. 585–589.

³ Спанатій О. Український самвидав 1956–1965 рр. URL: <http://www.isl.lviv.ua/wp-content/uploads/Zb/NDI2010/JRN/PDF/9.pdf>

Згідно з підрахунками українських науковців, на зламі 80–90-х років ХХ ст. в Українській РСР зафіксовано понад 1 300 назв самвидавної періодики⁴. Швидкому поширенню «неформальної» преси сприяли кілька чинників, базовими з яких стали: суспільний попит на об'єктивну незаідеологізовану інформацію; підвищення технічного рівня підпільних друкарень, що сприяло появі великотиражного друку; зв'язок українських «неформалів» із громадсько-політичними організаціями Прибалтики, звідки самвидав поширювався територією Української РСР; зменшення тиску силових структур на «неформальні» громадсько-політичні інституції; стрімке зростання кількості опозиційних до влади товариств тощо⁵.

Останній чинник чи не найважливіший, оскільки саме завдяки опозиційним до компартії України громадсько-політичним структурам самвидав набув в Українській РСР справді масовості. «В Україні розвиток самодіяльної активності, ініційований процесами гласності та перебудови, сприяв утворенню об'єднань та груп поза компартійним впливом, – відзначав Костянтин Левчук. – З 1986 року комсомол та правоохоронні органи припиняють переслідувати молодіжні неформальні групи... Водночас, влада не була підготовлена до співпраці з об'єднаннями культурологічно-просвітницького, екологічного, правозахисного спрямування. Утворення УКК, “Товариства Лева”, УГС, екологічних організацій засвідчило закономірний етап подальшої структуризації неформального руху на місцевому рівні та зростання впливу творчої інтелігенції та колишніх дисидентів на суспільно-політичні процеси в Україні»⁶.

Проте, розглядаючи період перебудови, гласності й демократизації (1985–1991), можна виділити два етапи в поширенні самвидавної періодики на теренах України: 1) 1987–1988 рр. – нечисленна «неформальна» преса присвячувала більшість статей культурно-просвітнім, екологічним, молодіжним, історичним, соціально-економічним подіям і процесам, не приділяючи належної уваги політичному життю; 2) 1989–1990 рр. – більшість «неформальної» періодики в умовах багатопартійності та позбавлення КПУ монополії на владу «політизується» та набуває яскраво вираженого антикомуністичного забарвлення.

Андрій Когут справедливо відзначав, що «навіть у 1988 році, коли почала з'являтися неформальна преса, КДБ [Комітет державної безпеки – П. Т.] достатньо активно працювало для того, щоб це зробити неможливим. Воно намагалося вилучати самвидавні й неформальні видання»⁷. Із цих причин самвидав на першому етапі не набув широкого поширення. Серед «неформальних» часописів того часу політичні процеси в Українській РСР фрагментарно висвітлював «Український вісник», видання якого було відновлено в 1987 р. зусиллями В'ячеслава Чорновола та середовища дисидентів з Української Гельсінської спілки (УГС)⁸. «Автори приносили свої матеріали, Чорновіл їх переглядав і вносив правки. Потім тексти доходили до кількох людей, які крізь десять листів копії штампували журнал.

⁴ Самвидав: «Сам пишу, сам друкую, сам поширюю, сам за це сиджу в тюрмі». URL: <https://chytomo.com/samvydav-sam-pyshu-sam-drukuii-sam-poshyriuii-sam-za-tse-sydzhu-v-tiurmi/>

⁵ Спанатій О. Український самвидав...

⁶ Левчук К. Громадські організації України: створення та діяльність (1985–1996 рр.). Вінниця, 2009. С. 85.

⁷ Березницька І. Як українці 50 років тому боролися за свободу, передаючи самодруки з рук в руки. *Радіо свобода*. 2018. 4 серпня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29406760.html>

⁸ Муравський О. Західні землі України... С. 67.

Кур'єрська робота була покладена на сина В'ячеслава – Тараса», – пригадували сучасники подій⁹. Перший номер був присвячений пам'яті Василя Стуса¹⁰.

Часопис позиціонував себе як опозиційний до влади друкований орган УГС, публікував матеріали, які стосувалися проблеми відновлення боротьби за відродження української державності, поточного політичного моменту¹¹. За словами Олени Мельникової, у випусках журналу підіймали проблеми обмеження прав українців, ув'язнення представників інтелігенції, русифікації, порушення свободи слова й інших демократичних прав людини, судові та позасудові репресії в Україні, різні акції протесту, адміністративні переслідування тощо¹². За її ж спостереженнями, суспільно-політичній тематиці відповідали тільки 15,68 % текстів, водночас правозахисній – 13,6 %, релігійній – 2,57 %, літературознавчій – 5,67 %, культурній – 9,5 %, мовознавчій – 0,26 %, історичній – 3,85 %, освітній – 1,28 %, редакційній – 3,89 %, етнографічній – 0,26 %, мистецтвознавчій – 0,26 %, іншим – 43,18 %¹³.

Докорінні зміни в тематичному наповненні самвидавної періодики спостерігаємо під час другого періоду, який ознаменувався масштабним кількісним зростанням «неформальних» громадсько-політичних товариств, а згодом і політичних партій. Саме 1989 р. став часом масового тиражування самвидавної періодики, головними центрами її поширення – Львів і Київ, що, знову ж таки, пояснюється процесом швидкої політизації населення у цих регіонах і сприятливим ґрунтом для поширення опозиційних ідей.

Щодо Львова, то значний вплив на розвиток суспільно-політичних процесів у регіоні мав часопис Товариства Лева «Поступ» (засновник – Олександр Кривенко), перші номери якого видавали багатотисячними тиражами. «Раз на два тижні до Львова приїжджали люди зі всієї області на провід Народного Руху. Там і продавали “Поступ”... – читаємо у спогадах очевидців подій. – Грошей у видання вистачало не тільки на зарплату головному редактору (40 рублів) і друкарці, а й кур'єрам – їм оплачували не тільки квитки на літак, при необхідності, а й добові. Відсоток із заробітку газети йшов “Товариству Лева”... Пізніше “Поступ” почав виходити десятитисячними тиражами і відіграв значну роль у перемозі галицьких націонал-демократів у місцевих виборах 1990 року...»¹⁴.

Не поступалося у конкуренції часопису «Поступ» інше видання «неформалів» (УГС) – щомісячник «Голос відродження» (головний редактор – Сергій Набока). Олексій Сімончук відзначав, що «Голос відродження» одразу ж став популярним виданням. Його вихоплювали з рук, а десятитисячний тираж розходився за кілька днів. Керівництво УГС не відразу захотіло видавати власну газету, незважаючи на те, що Набока постійно казав, що їм потрібен «бойовий листок». Коли він зрозумів, що

⁹ Сімончук О. Опозиційні видання 1960-х – 90-х рр. URL: <https://wisecow.com.ua/zhurnalistika/zhurnal%D1%96stika-z-mikoloyu-veresnem-ta-yur%D1%96%D1%94m-makarovim/opoziczijni-vidannya-1960-70-x-rokiv.html>

¹⁰ Там само.

¹¹ Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. / упоряд. В. Чорновіл. Київ: Смолоскип, 2006. Т. 3. С. 61.

¹² Мельникова О. Особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960 – початку 1990-х рр.: дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій: 27.00.01 / Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара. Дніпро, 2018. С. 85.

¹³ Там само. С. 142.

¹⁴ Сімончук О. Опозиційні видання 1960-х – 90-х рр. ...

треба брати ситуацію у свої руки, то почав сам писати вдома тексти, а його дружина вирізала їх і клеїла. Разом вони зробили макет і журналіст потаємно повів його до Вільнюса і там за 100 руб. зробив пробні тисячу примірників «Голосу відродження»¹⁵.

Щодо інших тогочасних видань політичного спрямування виокремлю такі «неформальні» часописи, як «Гомін перебудови» (2 випуски, 1987), «Альтернатива» (12 випусків, 1988), «Львівські новини» (57 випусків, 1989–1991), «Український час» (3 випуски, 1989). Додам, що ці й інші видання, які побачили світ завдяки членам УГС, УРП (Української республіканської партії), НРУ (Народного руху України), знаходимо в ЦДАГО України (Центральному державному архіві громадських об'єднань України). Зокрема у фонді 271 (Оп. 2.) представлені такі: «Львівські новини», вип. 1 (3) (Спр. 2); «Голос відродження», спеціальний випуск, ч. 5, 6 (Спр. 10); «Вільна думка», видання Волинської філії УГС (Спр. 11); «Соборність», міжрегіональний вісник УРП, ч. 4, 7, 9 (Спр. 15); «Визволення», часопис секретаріату УРП (Спр. 21) тощо.

Важливо наголосити на доволі низькій якості друку самвидаву, адже їх тиражували, де факто, «кустарним» способом. До прикладу, Юрій Андрухович у романі «Таємниця» детально описав появу першого числа газети НРУ «Галичина» (Івано-Франківськ): «У мене [Андруховича – П. Т.] єдиного вдома була друкарська машинка. Знаєш, як робилася наша газета? Я відшпарював усі тексти на своїй машинці, на звичайному форматі А-4, передавав їх Миколі [Яковині – П. Т.], той відтинав від них ножицями береги, робив з цього щось типу газетних колонок і наклеював на великі формати ватману. Тоді це почастинно, тобто пошпальтно знімалося на якомусь не знаному мені ксероксі з відповідним зменшенням. Здається, це робилося вже не в нас і навіть не у Львові, а десь чи то у Литві, чи в Латвії»¹⁶. З цього приводу Олег Коцарев зауважував, що неформальна періодика – це особливий стиль і дух: шрифти друкарських машинок чи перших комп'ютерів; мальовані від руки заголовки та назви видань; специфічний задержуватий публіцистичний тон і стиль; розмаїта тематика й політична орієнтація¹⁷.

Хоча якість друку самвидаву була доволі сумнівною, значення «неформальної» преси у процесі національно-духовного пробудження українського народу важко переоцінити. Тематичний спектр публікацій корегувала гострота політичного моменту. У 1989 р., до появи перших опозиційних політичних партій, творцями «неформальної» періодики політичного спрямування були здебільша різні громадсько-політичні організації, які вийшли з-під опіки КПУ та ВЛКСМ (Всесоюзної ленінської комуністичної спілки молоді). Це, передусім, – Товариство Лева, «Меморіал», Товариство української мови (ТУМ), «Зелений світ», Спілка незалежної української молоді, «Громада», Студентське братство, Українська студентська спілка (УСС), численні локальні товариства обласного та районного рівнів.

У публікаціях в самвидаві громадсько-політичні організації намагалися привернути увагу суспільства до наболілих проблем того часу: репресіях КПУ над відомими опозиційними діячами, дисидентами; відсутності громадянського суспільства

¹⁵ Сімончук О. Опозиційні видання 1960-х – 90-х рр. ...

¹⁶ Кіпіані В. У пошуках самвидаву. *Український журнал*. 2009. № 4. URL: <http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/371/>

¹⁷ Коцарев О. Згадати 80-ті – 90-ті. *День*. 2018. 2 серпня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayinci-chytayte/zgadatyi-80-ti-90-ti>

й необхідності консолідації національно свідомої еліти; «колоніальній політиці ЦК КПРС» і соціально-економічних негараздах, зумовлених політичними чинниками тощо. Окрема рубрика самвидаву – ознайомлення читачів із програмними засадами діяльності кожної з організацій, проведеними заходами, інтерв'ю з українськими опозиційними громадсько-політичними діячами. Яскравий приклад таких документів – «СНУМ. Програма і статут»¹⁸, «Декларація Львівської регіональної організації НРУ»¹⁹, «Як виникла і діє Українська Гельсінська Спілка»²⁰, «Українська Народно-Демократична Ліга. Декларація»²¹, «Установчий з'їзд УСС»²² та ін.

«Неофіційні газети, журнали та інші видання останніх років існування Радянського Союзу за своєю суттю, методами створення загалом були подібними до дисидентського самвидаву шістдесятих і пізніших “застійних” років, – зауважував О. Коцарев. – Головна ж різниця полягала в тому, що за це тепер не переслідували так сильно, як раніше. Пізня “перебудова” була часом, коли радянська владна вертикаль сипалася на очах і вже не викликала панічного жаху. Відтак, кількість нелегальних (але вже не підпільних!) альтернативних видань щомісяця зростала мало не в геометричній прогресії...»²³.

Вибори до Верховної Ради Української РСР і місцевих органів влади (березень 1990 р.) стимулювали появу серії статей, присвячених: агітації за новостворений демократичний блок (його ядро склали опозиційні до КПУ громадсько-політичні інституції на чолі з НРУ); критиці програмних принципів компартії України; програмам окремих кандидатів, які балотувалися до Верховної Ради Української РСР та місцевих радянських органів влади; інформації про проведені мітинги, демонстрації, різні акції непокори тощо. Значно радикальніший тон статей самвидаву спостережено після перемоги в окремих західноукраїнських областях національно-демократичних сил і формування у Верховній Раді Української РСР опозиційного блоку – Народної Ради. Серед таких: «Перша перемога демократії»²⁴, «То за який же ми Союз?»²⁵, «Боротися й перемагати»²⁶, «Звернення до українського народу»²⁷, «До громадян України»²⁸, «Люди мають знати правду»²⁹, «Ні новому союзному договору!»³⁰ тощо.

Нова сторінка в історії українського самвидаву пов'язана з утворенням перших політичних партій в Українській РСР. На лютовому 1990 р. Пленумі ЦК КПРС було забрано ст. 6 із тексту Конституції СРСР («керівною і направляючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і суспільних

¹⁸ СНУМ. Програма і статут. *Молода Україна*. 1989. № 1.

¹⁹ Декларація Львівської регіональної організації НРУ. *Голос Карпат*. 1989. № 3. С. 2.

²⁰ Чорновіл В. Як виникла і діє Українська Гельсінська Спілка. *Голос відродження*. 1989. № 1. С. 2.

²¹ Українська Народно-Демократична Ліга. Декларація. *Бюлетень. Видання Української Народно-Демократичної Ліги*. 1989. № 1. С. 2.

²² Установчий з'їзд УСС. *Свобода*. 1990. № 1. С. 1.

²³ Коцарев О. Згадати 80-ті – 90-ті. ...

²⁴ Перша перемога демократії. *Голос Карпат*. 1990. № 1 (11). С. 1.

²⁵ Ємець О. То за який же ми Союз? *Голос України*. 1991. 1 лютого. С. 3.

²⁶ Боротися й перемагати. *Незалежність*. 1990. Вип. 6. С. 1.

²⁷ Звернення до українського народу. *Поклик волі*. 1990. [б. н.]. С. 4.

²⁸ До громадян України. *Тернистий шлях*. 1990. Вип. 7–8. С. 1.

²⁹ Люди мають знати правду. *Вісті Слобожанщини*. 1990. Вип. 3. С. 3.

³⁰ Ні новому союзному договору. *Досвітні вогні*. 1990. Вип. 7. С. 1.

організацій є Комуністична партія Радянського Союзу»³¹, що легалізувало процес появи політичних партій. Уже незабаром, 7–8 квітня 1990 р., відбувся установчий з'їзд політичної партії ДСУ (Державної самостійності України), 21–22 квітня – УХДФ (Українського християнсько-демократичного фронту), який задекларував утворення УХДП (Української християнсько-демократичної партії), 30 квітня на базі УГС утворено УРП, 1 липня – УМА (Українську міжпартійну асамблею) тощо³².

Кожна з політичних сил мала власні «неформальні» видання, основне завдання яких полягало у пропагуванні цінностей кожної з політичних сил. Для дослідників політичної історії України партійний самвидав цікавий насамперед завдяки публікації програмних документів партій. Як приклад – «Заява Народного Руху України за перебудову»³³, «Заява УНП»³⁴, «Звернення з'їзду УХДП до народу України»³⁵, «Із програми і статуту УХДП»³⁶, «Маніфест Демократичної партії України»³⁷, «Основні положення програми та Статуту ДСУ»³⁸, «Політична заява Міжпартійної Асамблеї»³⁹, «Програма Української Радикальної Партії»⁴⁰, «Програма Української Республіканської партії»⁴¹ та ін.

Наголошу, що в досліджуваній період український самвидав значну увагу приділяв проблемі вірмено-азербайджанського (нагірно-карабаського) конфлікту (під час якого в регіоні загинуло 30 000 осіб, понад мільйон були змушені втікати⁴²) та наслідкам війни Радянського Союзу в Афганістані (офіційні безповоротні втрати особового складу радянської армії становили 14 427 осіб, КДБ – 576, МВС (Міністерства внутрішніх справ) – 28 загиблими і зниклими без вісті; поранено – 49 984 осіб, полонених – 312, інтернованих – 18; поранення і контузії отримали понад 53 000 осіб)⁴³. Зазначена тематика поєднувалася з тезою про необхідність створення національних збройних сил і заборони відбування строкової військової служби громадянами Української РСР за межами республіки. Із численних статей цієї тематичної ніші виокремлю: «Бойкот окупаційної армії»⁴⁴, «Всеукраїнський з'їзд солдатських матерів»⁴⁵, «Комітет зі створення українських Збройних

³¹ Гай-Нижник П. Виникнення перших політичних партій в УРСР, утворення Народного Руху України та його позиція щодо Союзного договору (1989–1991 рр.). *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. Київ, 2012. Вип. 57. С. 130.

³² Пальшков К. Проблеми становлення багатопартійності в Україні. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/751/Pal%27shkov%20Problemy%20stanovlennya%20bahatopar.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

³³ Заява Народного Руху України за перебудову. *Тернове поле*. 1990. № 5 (9). С. 2.

³⁴ Заява УНП. *Вісник Української національної партії*. 1990. № 3. С. 2.

³⁵ Звернення з'їзду УХДП до народу України. *Воскресіння*. 1990. № 1. С. 1.

³⁶ Із програми і статуту УХДП. *Досвітні вогні*. 1990. № 5. С. 9.

³⁷ Маніфест Демократичної партії України. *Літературна Україна*. 1990. 31 травня. С. 2.

³⁸ Основні положення програми та Статуту ДСУ. *Поклик Волі*. 1990. [Спецвипуск]. С. 3.

³⁹ Політична заява Міжпартійної Асамблеї. *Золоті ворота*. 1990. № 5. С. 3.

⁴⁰ Програма Української Радикальної Партії. *Досвітні вогні*. 1990. № 4. С. 4.

⁴¹ Програма Української Республіканської партії. *Голос відродження*. 1990. № 6. С. 5.

⁴² Нагірний Карабах: 30 років протистояння (хронологія конфлікту). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29064079.html>

⁴³ Реальні втрати у афганській війні. Війна в Афганістані. Історія питання. URL: <https://hiddenshell.ru/uk/realnye-poteri-v-afganskoi-voine-voina-v-afganistane-istoriya-voprosa/>

⁴⁴ Бойкот окупаційної армії. *Молода Україна*. 1990. № 7. С. 4–6.

⁴⁵ Всеукраїнський з'їзд солдатських матерів. *Тернистий шлях*. 1990. № 7–8. С. 5.

Сил»⁴⁶, «Чи матимуть радянські республіки власні армії?»⁴⁷, «Служити в Україні або ніде!»⁴⁸, «Суверенній Україні-суверенну армію»⁴⁹, «Ні службі в окупаційній армії!»⁵⁰, «Ще раз про Збройні Сили»⁵¹ та ін.

Отже, самвидав – яскрава феноменальна сторінка українського національно-демократичного руху кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. Варто погодитися зі сучасними дослідниками, які відзначають, що у цей період «політична ситуація в СРСР змінилася. Перебудова створила умови, в яких запити широкої публіки до нової інформації значно перевищували те, що могла запропонувати офіційна преса. Водночас, суворі покарання за “інакомисліє” дещо втратили свою невідворотність. Як результат, у 1980 – поч. 90-х рр. почали виходити численні видання неофіційної преси»⁵². В умовах наростання конфронтації національно-демократичних сил із компартією України значну увагу самвидав приділяв військово-політичній тематиці, зокрема дискредитації комуністичної ідеології, практичної діяльності КПУ, обґрунтовував невідворотність ідей відновлення української державності.

REFERENCES

Apalkov, M., & Muravskiy, O. (2019). Viiskovo-politychni aspekty diialnosti Lvivskoi oblasnoi rady (1990–1991). *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 32, 33–42 [in Ukrainian].

Bereznitska, I. (2018, Serpen 4). Yak ukraintsi 50 rokiv tomu borolysia za svobodu, peredaiuchy samodruky z ruk v ruku. *Radio svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/29406760.html> [in Ukrainian].

Boiko, O. (2002). *Ukraina v 1985–1991 rr.: osnovni tendentsii suspilno-politychnoho rozvytku: monohrafiia*. Kyiv: IPIEND [in Ukrainian].

Boikot okupatsiinoi armii. (1990). *Moloda Ukraina*, 7, 4–6 [in Ukrainian].

Borotysia yu peremahaty. (1990). *Nezalezhnist*, 6, 1 [in Ukrainian].

Chernyshov, S. (1990). Ni sluzhbi v okupatsiinii armii. *Nezalezhnist*, 6, 6 [in Ukrainian].

Chornovil, V. (1989). Yak vynykla i diie Ukrainska Helsinska Spilka. *Holos vi-drodzhennia*, 1, 2 [in Ukrainian].

Chornovil, V. (2006). *Tvory: u 10-ty t.* (V. Chornovil, Comp.) (Vol. 3). Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].

Chura, V. (2013). National Revival in the Pre-Carpathians at the turn of the 80^s – 90^s of the XX century in the Light of the Communist Press Vision. *Skhid. Seriia: Istoriiia*, 6 (126), 259–264 [in English].

Deklaratsiia Lvivskoi rehionalnoi orhanizatsii NRU. (1989). *Holos Karpat*, 3, 2 [in Ukrainian].

Do hromadian Ukrainy. (1990). *Ternystyi shliakh*, 7–8, 1 [in Ukrainian].

⁴⁶ Комітет зі створення українських Збройних Сил. *Дзвін пробудження*. 1990. № 2. С. 1, 3.

⁴⁷ Лук'яненко Л. Чи матимуть радянські республіки власні армії? *Досвітні вогні*. 1990. № 7. С. 7.

⁴⁸ Мельник А. Служити в Україні або ніде! *Незалежність*. 1991. [Спецвипуск]. С. 1.

⁴⁹ Прихильний В. Суверенній Україні-суверенну армію. *Наша доба*. 1990. № 1. С. 4.

⁵⁰ Чернишов С. Ні службі в окупаційній армії. *Незалежність*. 1990. № 6. С. 6.

⁵¹ Шухевич Ю. Ще раз про Збройні Сили. *Українське юнацтво*. 1990. № 6. С. 6–7.

⁵² Український періодичний самвидав і неформальна преса 1964–1991. *Харківська правозахисна група. Інформаційний портал «Права людини в Україні»* 2008. 25 вересня. URL: <http://khpg.org/1222329902>

Hai-Nyzhnyk, P. (2012). Vynyknennia pershykh politychnykh partii v URSSR, utvorennia Narodnoho Rukhu Ukrainy ta yoho pozytsiia shchodo Soiuznogo dohovoru (1989–1991 rr.). *Hileia: naukovyi visnyk*, 57, 130 [in Ukrainian].

Haran, O. (1992). *Vid stvorennia Rukhu do bahatopartiinosti*. Kyiv: Vyd-vo T-va «Znannia Ukrainy» [in Ukrainian].

Iz prohramy i statutu UKhDP. (1990). *Dosvitni vohni*, 5, 9 [in Ukrainian].

Kipiani, V. (2009). U poshukakh samvydavu. *Ukrainskyi zhurnal*, 4. Retrieved from <http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/371/> [in Ukrainian].

Komitet zi stvorennia ukrainskykh Zbroinykh Syl. (1990). *Dzvin probudzhennia*, 2, 1–3 [in Ukrainian].

Kotsarev, O. (2018, Serpen 2). Zhadaty 80-ti–90-ti. *Den*. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayinci-chytayte/zgadaty-80-ti-90-ti> [in Ukrainian].

Levchuk, K. (2009). *Hromadski orhanizatsii Ukrainy: stvorennia ta diialnist (1985–1996 rr.)*. Vinnytsia [in Ukrainian].

Liudy maiut znaty pravdu. (1990). *Visti Slobozhanshchyny*, 3, 3 [in Ukrainian].

Lukianenko, L. (1990). Chy matymut radianski respubliky vlasni armii? *Dosvitni vohni*, 7, 7 [in Ukrainian].

Lytvyn, V. (1994). *Politychna arena Ukrainy. Diiovi osoby ta vykonavtsi*. Kyiv: Abrys [in Ukrainian].

Manifest Demokratychnoi partii Ukrainy. (1990, Traven 31). *Literaturna Ukraina*, 2 [in Ukrainian].

Melnyk, A. (1991). Sluzhyty v Ukraini abo nide! *Nezalezhnist [Spetsvypusk]*, 1 [in Ukrainian].

Melnykova, O. (2018). *Osoblyvosti dysydentskykh komunikatsii v Ukraini 1960 – pochatku 1990-kh rr.* [Features of dissident communications in Ukraine 1960 – early 1990s] (*Candidate's thesis*). Dnipro [in Ukrainian].

Muravskiy, O. (2011). *Zakhidni zemli Ukrainy: shliakh do nezalezhnosti*. Lviv [in Ukrainian].

Muravskiy, O. (2012). Vybory 1989 r. do Verkhovnoi rady SRSR: spetsyfika Lvivshchyny. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 21, 585–589 [in Ukrainian].

Nahirnyi Karabakh: 30 rokiv protystoiannia (khronolohiia konfliktu). (2018, Liutyi 27). *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/29064079.html> [in Ukrainian].

Ni novomu soiuznomu dohovoru. (1990). *Dosvitni vohni*, 7, 1 [in Ukrainian].

Osnovni polozhennia prohramy ta Statutu DSU. (1990). *Poklyk Voli [Spetsvypusk]*, 3 [in Ukrainian].

Palshkov, K. (2013). Problemy stanovlennia bahatopartiinosti v Ukraini. *Aktualni problem polityky*, 49, 111–119. Retrieved from <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/751/Pal%27shkov%20Problemy%20stanovlennya%20bahatopar.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].

Persha peremoha demokratii. (1990). *Holos Karpat*, 1 (11), 1 [in Ukrainian].

Politychna zaiava Mizhpartiinoi Asamblei. (1990). *Zoloti vorota*, 5, 3 [in Ukrainian].

Prohrama Ukrainskoi Radykalnoi Partii. (1990). *Dosvitni vohni*, 4, 4 [in Ukrainian].

Prohrama Ukrainskoi Respublikanskoi partii. (1990). *Holos vidrozhennia*, 6, 5 [in Ukrainian].

Prykhylnyi, V. (1990). Suverennii Ukraini – suverennu armiiu. *Nasha doba*, 1, 4 [in Ukrainian].

Realni vtraty u afhanskii viini. Viina v Afhanistani. Istoriiia pytannia. Retrieved from <https://hiddenshell.ru/uk/realnye-poteri-v-afganskoi-voine-voina-v-afganistane-istoriya-voprosa/> [in Ukrainian].

Rusnachenko, A. (1998). *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv*. Kyiv: Vyd-vo im. O. Telihy [in Ukrainian].

Samvydav: «Sam pyshu, sam drukuiiu, sam poshyriuu, sam za tse sydzhu v tiurmi». Retrieved from <https://chytomo.com/samvydav-sam-pyshu-sam-drukuiiu-sam-poshyriuu-sam-za-tse-sydzhu-v-tiurmi/> [in Ukrainian].

Shukhevych, Yu. (1990). Shche raz pro Zbroini Syly. *Ukrainske yunatstvo*, 6, 6–7 [in Ukrainian]

Simonchuk, O. Opozytsiini vydannia 1960-kh – 90-kh rr. Retrieved from <https://wise-cow.com.ua/zhurnalistika/zhurnal%D1%96stika-z-mikoloyu-veresnem-ta-yur%D1%96%D1%94m-makarovim/opoziczijni-vidannya-1960-70-x-rokiv.html> [in Ukrainian].

SNUM. Prohrama i statut. (1989). *Moloda Ukraina*, 1 [in Ukrainian].

Spanatii, O. Ukrainskiy samvydav 1956–1965 rr. Retrieved from <http://www.isl.lviv.ua/wp-content/uploads/Zb/NDI2010/JRN/PDF/9.pdf> [in Ukrainian].

Ukrainska Narodno-Demokratychna Liha. Deklaratsiia. Biuletten. (1989). *Vydannia Ukrainskoi Narodno-Demokratychnoi Lihy*, 1, 2 [in Ukrainian].

Ukrainskyi periodychnyi samvydav i neformalna presa 1964–1991. (2008, Veresen 25). *Kharkivska pravozakhysna hrupa. Informatsiynyi portal «Prava liudyny v Ukraini»*. Retrieved from <http://khp.org/1222329902> [in Ukrainian].

Ustanovchyi zizd USS. (1990). *Svoboda*, 1, 1 [in Ukrainian].

Vseukrainskyi zizd soldatskykh materiv. (1990). *Ternystyi shliakh*, 7–8, 5 [in Ukrainian].

Yemets, O. (1991, Liutyi 1). To za yakyi zhe my Soiuz? *Holos Ukrainy*, 3 [in Ukrainian].

Zaiava Narodnoho Rukhu Ukrainy za perebudovu. (1990). *Ternove pole*, 5 (9), 2 [in Ukrainian].

Zaiava UNP. (1990). *Visnyk Ukrainskoi natsionalnoi partii*, 3, 2 [in Ukrainian].

Zvernennia do ukrainskoho narodu. (1990). *Poklyk voli*, 4 [in Ukrainian].

Zvernennia zizdu UKhDP do narodu Ukrainy. (1990). *Voskresinnia*, 1, 1 [in Ukrainian].

Pavlo TKACHUK

PhD Student

Department of Humanities

Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2601-2742>

e-mail: tkachuk90@ukr.net

SAMIZDAT PERIODICALS AS A SOURCE OF RESEARCHING MILITARY AND POLITICAL HISTORY OF UKRAINE IN THE LATE '80S - EARLY '90S OF THE 20TH CENTURY

The paper analyzes the content of samizdat («informal») periodicals of the Perestroika, Glasnost, democratization in the USSR periods (the late '80s – early '90s of the 20th century), in particular emphasizing its significant source potential while studying complex problems of the military and political history of the Ukrainian SSR. Traits of samizdat as a historical source are determined, the emergence specifics of such «informal» magazines are clarified, the distribution geography is defined, the coverage of military-political processes in the USSR by Ukrainian «informal» periodicals is retrospectively analyzed. As noted, samizdat is a unique phenomenon in the contemporary history of Ukraine, one of the defining sources in studying the then socio-political processes and military history, and the emergence of this press is associated with «informal» socio-political organizations that contributed to its spread. In the absence of access to official media, socio-political organizations, oppositional to the Communist Party of Ukraine, used the «informal» press as one of the main means of communication with the population to debunk government myths in national history, culture, politics of the past and modernity. The topic focus of the publications was adjusted by the purpose of «informal» societies' activities, quality of the editorial boards, sharpness of a political moment. As concluded, during the growing confrontation of national democratic forces with the CPU, samizdat paid considerable attention to military-political issues, including discrediting communist ideology, the CPU's practical activities, and justified the Ukrainian statehood and national armed forces restoration inevitability.

Keywords: samizdat, Ukrainian SSR, «informals», Perestroika, military-political history of Ukraine.